

Endrédi Tamás

„Feladott marxizmus” helyett „marxista hegemonia”

A Filmkultúra az 1972-es művészetkritikai határozat előtt és után

NEMZETKÖZI ÉS HAZAI KONTEXTUS

A Kádár János nevével fémjelzett időszak elejét a hatalom újbóli koncentrációja jellemezte: újraindul, majd gyorsan befejeződik az erőszakos térszerzés, és megjelent a háztáji, a kulturális térben – kisebb megingások ellenére – pedig folytatódott a Hruscsov óta gyakorolt nyitás. A hatvanas évek elején pedig megérett arra a helyzet, hogy évről évre növeljék az életszínvonalat, mobilitást, és mozgásteret, fokozatosan érvényt szerzett magának az „aki nincs ellenünk, az velünk van”.¹ Az életszínvonal növelése a megnövekedett fogyasztással együtt magával hozta a kulturális tér további tágulását, egyfajta liberalizációját, depolitizációját, megjelent egy szakmai vezetés, és fejlődött egy szakemberek által írt, irányelvekre bízott értelmiségpolitika.² Ennek is köszönhetően jelenhetett meg több, különböző profillal rendelkező filmes folyóirat és hetilap. Ilyen volt a *Filmkultúra*, a *Filmvilág*, a *Film*, *Színház*, *Muzsika*, vagy a nem csak

filmkritikai jellegű írásokat közlő lapok közül a *Kritika*.

Az évtized végére külső és belső problémák jelentkeztek. Előbbi a prágai tavaszban és következményeiben keresendő, ahol a keleti blokkon belüli további hatalmi erodálódástól, demokratizálástól tartva Magyarország, NDK, Lengyelország és Bulgária a Szovjetunió vezetésével, katonai erővel bevonult, Dubček és más felelősök leváltásával, valamint Husák főtítkárrá kinevezésével „normalizálva” a helyzetet.³ A folyamat nem állt meg: Magyarországon ennek lett áldozata reformkorszak, gazdasági és kulturális visszarendeződés történt. Utóbbi egyrészt az 1956 után részben változatlan felfogású, MSZMP-elitből fakadt, ami csak a szükséges mértékben akart modernizálni, tovább nem.⁴ Másrészt egy valós fenyegetésből eredően zártak vissza: ha tovább liberalizálódik a kultúrszféra, akkor tovább erősödik a szovjet nyomás, és az 1956 óta elért eredmények is veszélybe kerülhetnek.⁵ Emiatt, a „nagyobb baj” megelőzése végett kaptak

nagyobb nyilvánosságot egyes esetek, mint az 1973-as filozófusper;⁶ a *Darabbér* c. szociográfiai kötete és bátor kiállása kapcsán Haraszi Miklós pere 1973–1974 között;⁷ vagy a Konrád György és Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kézirat kapcsán történt őrizetbe vétel és kivándorlások 1974-ben.⁸ Ha nem is oly látványos hullámokat vetve, de kisebb volumenű váltások előfordultak a kritikai lapok esetében is. A tanulmány célja a *Filmkultúra* kapcsán, ezen időszak hirtelen szerkesztőváltása következtében beálló változásokat bemutatni és elemezni a folyóirat cikkei és levéltári anyagok felhasználásával.

A FILMKULTÚRA KONTEXTUSA

A *Filmkultúra* folyóirat 1960-ban, az akkori Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum saját lapjaként jelent meg stencilezett, belsős, havonta megjelenő kiadványként. A szerkesztő Bíró István volt, aki mellett ugyanilyen minőségben már megtalálható volt Bíró Yvette is, továbbá a Filmarchívum igazgatójaként Berkesi András.

¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014, 244–251.

² Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998, 276.

³ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris, MTA TK, 2019, 211–238.

⁴ Kalmár i. m. 1998, 276–277.

⁵ Kalmár i. m. 2014, 270–290.

⁶ Weiss János: A filozófusper és következményei. Történelmi-filozófiai rekonstrukció. [Ford. Berger Viktor]. *Fordulat*, 2010/10, 168–183.

⁷ Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszi Miklós *Darabbér pere (1973–1974)* és emlékezete. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/7.

⁸ Konrád György és Szelényi Iván 1974-es őrizetbe vétele. <https://retorki.hu/olvasoszoba/konrad-gyorgy-es-szelenyi-ivan-1974-es-orizetbe-vetele> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 31.)

1962-től Homoródy József lett a szerkesztő, a Filmarchívum igazgatója pedig Újhelyi Szilárd.⁹ 1965-ben Bíró Yvette filmesztéta és dramaturg lett a szerkesztő, és kéthavi megjelenésre váltott a lap. Vele és Újhelyi Szilárddal érkezett el a lap az aranykor-szakhoz, ahol lépésről lépésre haladva, egyre szélesebb és tudományosabb körben mutattak be és tárgyaltak ki filmeket, szólaltattak meg magyar filmeseket, felvállalva a hatalom számára nem kedves, kirekesztett értékeket, hiteles tájékoztatást.¹⁰ A lapra külföldön is felfigyeltek, 1967-ben tartalmi és formai igényessége miatt Velencében elismerő oklevéllel tüntették ki.¹¹

A lap vizsgált időszakában az állandó vagy annak minősíthető rovatai közé tartozott a *Műhely*, *Mérleg*, *Premier plan*, *Látóhatár*, *A film és közönsége*, *Könyvek*, *Külföldi folyóiratokból*. A kevesebb előfordulással és cikkel bírók között volt a *Hagyományaink*, *Televízió*, *Fórum*, *Ellenvélemény*, *Vendégeink*. Előfordultak olyan cikkek is, melyek egyik rovat-hoz sem tartoztak, vagy az első elé kerültek, illetve valamelyik rovat után, a tartalomjegyzékben észrevehetően külön véve a rovat cikkeitől – valahol a kettő között –helyezkedett el a forgatókönyv-részletek közlése.

A *Műhely* többnyire a filmszakmai dolgokat tárgyalta, a *Mérleg* rovat az aktuális filmkritikák tere volt, a *Premier plan* általában egy

a marxista identitásba illő filmes életrajzát és pályáját mutatta az orientáció részeként, a *Látóhatár* valamelyik külföldi utat vagy filmfesztiválról szóló riportot tartalmazott, *A film és közönsége* rovatban általában a szociológiai vizsgálatok és eszmefuttatások voltak megtalálhatóak, a *Könyvek* és a *Külföldi folyóiratok* az elnevezésüknek megfelelő tárgyban közöltek le recenziókat, utóbbi esetében akár konkrét cikkeket is megjelentettek – ráadásul csak a rendszerváltás után derült fény a fordítók kilétére, akik többek között Göncz Árpád, Zsámboki Zoltán és Vásárhelyi Miklós voltak.¹² A ritkább előfordulásúak esetében a *Hagyományaink* általában visszatekintett a magyar film korábbi éveire, a *Televízió* értelem-szerűen a televízió problémakörével foglalkozott, a *Fórum* egy-egy kerekasztal vagy ankét beszélgetését közölte, a *Vendégeink* az esetenként Magyarországra látogató filmesekkel foglalkozott, az *Ellenvélemény* pedig a lapszámról lapszámra haladó vita tere volt.

A pontos meghatározásokat kissé nehezíti, hogy egy-egy rovatban előforduló cikkek nem illenek az adott rovatba, vagy máshová is kerülhetnének: ilyen többek között az *Ítélet* c. filmnovella kapcsán kialakult vita a műalkotói és Rényi Pál között, ami a *Fórum* hasábjain kapott helyett az *Ellenvélemény* helyett.¹³ A rovatoknak sincs fix sorrendjük, bár a könyv- és folyóirat-recenziók, *A film és közönsége* rovatok mindig

az aktuális szám végén helyezkednek el.

Bíró Yvette szerkesztői tevékenységét, felfogását többször is kritizálta a hatalom a KB művészetkritikai állásfoglalásán kívül, végül 1973-ban, megbízott szerkesztőként Garai Erzsébetet váltotta.¹⁴

AZ 1972-ES MSZMP KB MŰVÉSZETKRITIKAI ÁLLÁSFOGLALÁSA

Ebben a helyzetben érkezett meg – az 1972. év eleji szovjet példát követve, amit a szöveg is említ – az itthoni állásfoglalás, ami *Az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében* címre hallgat. A szöveg 1972 szeptemberében jelent meg, nyomtatásban pedig a *Társadalmi Szemle* az októberi, a *Kritika* pedig a szeptemberi számában közölte le. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975 c.* kötet alapján vettem össze a határozat hosszát a többi kulturális-művelődési témával kapcsolatos határozattal, amiből kivehető, hogy a vizsgált szöveg – kötetben – 17 oldalával a hosszabbak közé tartozik, és csak az 1972. június 14–15-i, *Az MSZMP KB határozata az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól* előzi meg 22 oldallal. Habár egy-egy határozat vagy állásfoglalás fontosságát nem kizárólag a hossza, hanem elsősorban a szöveget megfogalmazó

⁹ 1968–1972 között filmfőigazgató, 1972–1976 között állandó UNESCO képviselő, 1976-tól a Filmfőigazgatóság művészeti tanácsadója. Gervai András: *A tanúk. Film-történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 350.

¹⁰ *Filmkultúra 1965–1973*. Szerk. Zalán Vince. Budapest, Századvég, 1991, 9–11.

¹¹ *Új filmlexikon I. A-K*. Szerk. Ábel Péter. Budapest, Akadémiai, 1971, 331.

¹² *Filmkultúra... i. m.* 1991, 16.

¹³ A vita Rényi Péter *Népszabadság*ba írt cikkével kezdődött, majd Tóth Dezső és Eörsi István hozzászólásaival folytatódott, végül a pengeváltás a *Filmkultúra* hasábjain is megjelent a műalkotóinak, majd Almási Miklósnak a cikkével. Lásd: Kósa Ferenc – Csoóri Sándor: *Ítélet* (filmnovella). *Új Írás*, 1968/9, 54–81.; Rényi Péter: *Ítélet, de ki felett? Népszabadság*, 1968. 09. 22. 9–10.; Tóth Dezső: *Forradalom-erőszak-humanizmus. Népszabadság*, 1968. 09. 28. 9–10.; Eörsi István: *Fellebbezés. Népszabadság*, 1968. 09. 28. 10., *Kíméljük-e magunkat az igazság súlyától? Csoóri Sándor és Kósa Ferenc hozzászólása a Dózsa-vitához. Filmkultúra*, 1968/5, 5–7.; Almási Miklós: *Egy új filmszemlélet nagykorúsága. Hozzászólás a Dózsa-vitához. Filmkultúra*, 1968/6, 73–78.

¹⁴ *Filmkultúra*, 1973/6, 2.

szervezet, valamint a pontos tartalma határozza meg, mégis szembevetendő, hogy a többihez képest nem olyan fontos, vagy annak tűnő szegmens működésével, hibáival és a megoldással kapcsolatban mennyire hosszan foglalkoztak vele.

Az állásfoglalás célja a művészetkritika „felrázása” volt, a marxista hegemonia, elkötelezettség, az orientáció megőrzése vagy újra bevezetése, az MSZMP X. kongresszusi határozatának megfelelően, mert az azt megelőző néhány év során az „egyes művészeti ágakban és a kritikában is a megtorpanás, elbizonytalanodás jelei mutatkoztak”, a szocialista demokratizmus jellege miatt a „nem marxista, burzsoá, és kispolgári nézetek” nyíltabban jelentkezhetnek. A szöveg szerint a *Filmkultúra* (Eörsi István és Fehér Ferenc mellett) abba a realizmushoz közel álló csoportba esik, amelynek tagjai „egyes kritikusai vagy teoretikus megnyilvánulásaikban gyakorlatilag feladják a marxista esztétikai szempontokat”. Több általános probléma között megjelenik a dezideologizáló magatartás részeként a „»pártatlan« szerkesztői objektivizmus”, a „kritikátlanul átvett, terjesztett és alkalmazott polgári nézetek”, a kritika bezárkózik és „eleve lemond arról a feladatáról, hogy széles körben megismertesse és megszerettesse a korszerű, haladó művészeti értékeket”. A feladat megoldását a művészetkritika marxizmusának erősítésében, a műhelyvezetők nagyobb felelősségvállalásában, az addigi marxista értékek gazdagításában és

továbbfejlesztésében, a nagyobb összefogásban, szélesebb körben egy erősített népszerű szerepben látta.¹⁵

A FILMKULTÚRA PÉLDÁI

Az alábbiakban néhány példán keresztül érzékeltetem a *Filmkultúra* eltökélt, úttörő nyitottságát, és a hatalommal történő ütközéseit.

A szocialista rendszerben a filmek kontrollját gondos, kifinomult ellenőrzés alatt tartották a Kádárkorban.¹⁶ Nem csupán egy-egy film vélt vagy valós gondolatisága volt fontos tényező, hanem a minősége és a kialakított ára is szerepet játszhatott. A bonyolult szisztéma egyik eleme volt a Filmátvételi Bizottság munkája, aminek részben a körülményessége és lassúsága folytán a *Filmkultúra* a kéthavi megjelenés ellenére képes volt jóval gyorsabban írni, hírt adni azokról a filmekről, amelyek a hatalom a kultúrpolitika alapján nemkívánatosnak tekintett. Többek között ilyen volt *Az utolsó tangó Párizsban*: Bernardo Bertolucci 1972-ben bemutatott, határokat feszegető filmje a maga idejében is ellentmondásos megítélésű volt, ahogy erre egy francia folyóiratokból származó recenzió is rámutat, de bemutat egy pozitív hangot is: „Végül is ami vitathatatlanul politikai tanúságtétel az *Utolsó tangóban* – állapítja meg befejezésül a Jeune Cinéma kritikája –, az a benne foglalt kihívás a fennálló polgári rend ellen, ami nyilván eredményes, hiszen a film ezért háborítja fel a »józanul gondolkodókat«.”¹⁷ Ezen kívül

egy Bertoluccival készült *Positif*-interjú közölt a lap, ahol többek között a filmről is beszél.¹⁸ Magyar kritikus az alkotásról legközelebb Bíró Yvette az 1973-as Cannes-i Filmfesztivál kapcsán írt, miszerint a szexuális, vagy egyenesen pornográf jelenetek nem a látványosságokban hangsúlyosak a filmben, továbbá a modern értékrend kialakításának elmaradása folytán alakultak ki a hetvenes évek elejére érezhető „filmes devianciák”:

„Mindebből az következik, hogy a szadizmus vagy mazochizmus, a naturalizmus különféle formái egyáltalán nem az alkalmazott mértéktől nyerik el jogosultságukat. Valljuk meg, eléggé nevetséges, ha nem éppen szánalmas, az az óvatosság, amely »kicsit« még megenged, de nagyon sokat már nem. Mi a sok? Ki a megmondhatója? [...] Láttam már filmet, ahol szinte semmi sem látszik a manapság szinte kötelező nyíltsággal ábrázolt nemi aktusokból – a hírhedt *Utolsó tangó Párizsban*-t – mégis romlottabbnak, visszataszítóbbnak érzem, mint látványban merészebb társait. Mert Bertolucci filmje attól igazán kényelmetlen, hogy mindezt valami artisztikus bánatba, pátosztól övezett, szívzaggató érzelmességbe fojtja. S úgy helyezi el ebben a lucskos, kellemetlen szövetben a gondosan adagolt nemi perverziókat, hogy a szentimentalizmus széplelkűsége ostyaként szerepelhesen. [...] Sosem a meztelenség mennyisége a tét. Paradoxonokra egyszerűsítve a távolról sem oly egyszerű kérdést, inkább azt mondhatnánk: az óvatos

¹⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Kossuth, 1978, 339–356.

¹⁶ A belföldi kontrollhoz és struktúrához lásd: Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963* (Disszertáció). Budapest, ELTE BTK, 2008, 23–79.; Keresztényi Ágnes: *A magyar filmgyártás strukturális változásai, 1968–1975*. In: *RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére*. Szerk. Fábrián Máté – Romsics Ignác. Eger, Líceum, 93–109. Az importhoz lásd: Takács Róbert: *Hollywood a vasfüggönyön túl*. Budapest, Napvilág, 2022, 14–17.

¹⁷ Váratlan világszenzáció: Az utolsó tangó. *Filmkultúra*, 1973/1, 105–108.

¹⁸ Bertolucci: A filmművészet mindig jelenidejű. *Filmkultúra*, 1973/2, 111–114.

kompromisszumok helyett, melyek hajlandók engedélyezni a mértéktelenség (obszcenitás) mértékletes ábrázolását, inkább a mérték (a humánus szabadsága) mértéktelen ábrázolását kellene szorgalmaznunk. Hiszen nem kétséges, hogy nem a perverzión, nem a homoszexualitás eluralkodása, nem a pornográfia térhódítása vezetett a jelenlegi »érzékeny zűrzavarához«, hanem ellenkezőleg: a régi erkölcsi és szexuális normák összeomlása, az új, individuális és társadalmi értékrend késlekedő kialakítása. Tehát mindenekelőtt magát a lényegét, az emberi szabadság alapkövetelményeit, az individuumnak a társadalom igényeivel összhangba hozott igényeit és lehetőségeit kellene tisztázni, hogy a lázadás, a totalizáló gesztus ne egyszerűen a régi korlátok ledöntésére, a kegyetlenségre és az erotikára összpontosuljon.¹⁹ A film betiltásra került – sajnos a mikéntjéről nincs adat²⁰ – és először csak 1983-ban, a Filmmúzeumban lehetett látni.²¹

Hasonlóan érdekes utat járt be a *Suttogások, sikolyok* c. film is. Bíró Yvette szerint a „legbergmanibb mindenek között”, és „[a] kiáltás és suttogás övezetébe tartozó egzisztencia nyelve ezéért lett szükségképpen »zeneierotikus«, másként szólva démonian, borzongatóan érzékletes, bűvölő, felfokozott, de mindenképpen fogalom alatti varázs”²². A kritikából nem feltétlenül derül ki, hogy a hazai forgalmazás számára milyen probléma lehet a filmmel. A londoni delegáció 1973. áprilisában elutasította, majd szeptember 6-án mégis igény jelentkezett

a Filmtudományi Intézettől a film beszerzésére. A FÁB 1974. január 4-én tekintette meg és adott zöld jelzést a hazai forgalmazásra. Azonban az 1975-ös premier után a közönség egy részéből felháborodást és értetlenkedést váltottak ki a film bizonyos naturalista részei, melyeket a levélírók perverznek bélyegeztek, a reakciók miatt pedig a bemutatási lehetőségeit szűkítették. Végül 1978-tól ismét széles forgalmazásban volt látható a film, egészen 1990-ig.²³ Ingmar Bergman rendezése öt Oscar-jelöléséből egyet váltott díjra. Az ehhez hasonló külföldi filmekkel azért is volt könnyebb foglalkozni, mert a Cannes-i Filmfesztiválon jártak, azaz az egyik leginkább követett és fontosnak tartott nyugati eseményen, ahol többek között ezek a filmek voltak a legfontosabb versenyzők.

A már említett *A film és közönsége* rovat a többihez hasonlóan eklektikus módon mutatott írásokat és esszéket, melyek a rovat címéhez illő módon foglalkoztak a témával. Ezek között megtalálhatóak filmszociológiai értekezések (Buda Béla: *A filmhatás szociálpszichológiájához*; Dr. Polcz Alaine: *A cinéma direct, mint a pszichoterápia eszköze*), egy-egy konkrét film hatásának vizsgálata (Almási Miklós: *A Phaedra rejtélye*, Újhelyi János: *Utazások a Pókhálóval*), fontosabb filmipari szereplők interjúztatása (Kenedi János: *Töprengések a filmátvételi gyakorlatáról és filmműveltségünkről*), vagy éppen statisztikaértelmezések (Taródi-Nagy Béla: *Adatok a világ mozikultúrájáról*), kérdőívvezetések eredményei

(*A Filmkultúra olvasói válaszolnak. Beérkezett kérdőívünk adatai*), a filmoktatás (Sz. Gyürey Vera: *Az iskolai filmoktatás tapasztalatai*), és a filmklubok tapasztalatai (Karosai Kulcsár István: *A filmklubok szerepe*). Egy másik fontos jellemzője, hogy ugyan visszatérő, de idővel rendszertelenül megjelenő rovatról van szó, nem ritkák a több hónapos, akár csaknem egy éves kihagyások sem.

Ráadásul a „film és közönsége” kifejezés miatt még olyan írások is bekerültek néha-néha, amik általában elütnek a szociológia, pszichológia, statisztikai, vagy kérdőíves változatoktól. Többek között így kerülhetett be Gyertyán Ervin negatív kritikai elemzése a *Goldfinger* c. Bond-filmről: „Nyugati kollégáink tanácsatlansága, nyilvánvalóan abból a megrökönyödésből fakad, hogy a huszadik század közepén is ott tart az emberiség, hogy lázba jön ennyire nyilvánvalóan képtelen csacsaságtól, hogy az erkölcsi gátlások és a racionális megfontolások kontrollja alól felszabadított, irreális vágykiélésnek korunkban is ilyen hatalma van még a lelkek fölött. [...] James Bond filmsikerének a Dallas-i tragédia, Ben Barka elrablása, a Ku-Klux Klan, az OAS, a Maffia és testvérszervezeteik valóságos tevékenysége adja meg a társadalmi hátteret. Még messzebből a fasizmus, emlékezetünkben mindig eleven szörnyűségei.”²⁴

Ugyanitt megtalálhatók gimnazisták iskolai dolgozatban leírt gondolatai a *Hamu és gyémánt* c. 1958-ban Andrzej Wajda-film és az akkor tragikusan fiatalon

¹⁹ Bíró Yvette: A mértéktelenség dicsérete? *Filmkultúra*, 1973/3, 38–56.

²⁰ Gál Mihály: *Péntekre javasoljuk! Az MSZMP vezetőinek vetített filmek 1966–1989*. Budapest, Clipperton, 2016, 244.

²¹ Barna Imre: Az utolsó t... *Filmvilág*, 1983/11, 34–35. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=6592 (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

²² Bíró i. m. 1973, 41–42.

²³ Gál Mihály: *A vetítést vita követte. A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei, 1968–1989*. Budapest, Gondolat, 2015, 259–261.

²⁴ Gyertyán Ervin: Az infantilizmus művészete. Jegyzetek a *Goldfinger* című filmről. *Filmkultúra*, 1966/2, 54.

elhunyt Zbigniew Cybulski²⁵ kapcsán²⁶, vagy egy a külföldi filmek hazai forgalmazásával kapcsolatos, szókimondó interjú Bors Ferencsel, a MOKÉP igazgatójával.²⁷

Habár már volt arra példa az 1971/3., májusi számban arra, hogy különböző társadalmi rétegek véleményét befogadják a lapba, azonban az egy kérdőív keretein belül beküldött bőséges kommentárokból lett válogatva, gondosan ügyelve arra is, hogy az értelmiségi és munkás körökön belül lehetőleg mindenki képviselve legyen: gépészmérnök, technikus, tanár, közgazdász, jogász, egyetemista, gimnazista, katona, vagy éppen minőségi ellenőr. A lap merészségéhez híven olyan véleményeket, észrevételeket is leközltek, mint-hogy évente egy-egy filmátvétel ügyében a lap olvasói is szavazhassanak, a filmforgalmazás kevésbé legyen kispolgári ízlésű és több művészfilmet hozzanak be, továbbá az is előkerül, hogy a lap ismertesse, hogy milyen okból kifolyólag nem vesznek át filmeket; de megjelennek olyan negatívumok is, mint a hatalom szerint is a *Filmkultúrában* fellelhető Jancsó Miklós melletti elkötelezettség, a nem megfelelő elkötelezettség az avantgárd és a szocializmus felé, több forgatókönyv-kiadást sürgetnek, mi több, még ezt a véleményt is sikerült belecsempészni: „[m]eg kellene próbálni, többet tenni a művészi élet demokratizálásáért, az erről szóló tájékoztatások gyarapításáért. Persze az egész

elválaszthatatlan a társadalmi összefolyamatoktól, s ezért lehet, hogy megmosolyogják az előbbi mondatot, mint »naiv« igényt.”²⁸

A *Premier plan* rovat szolgált a marxista orientációra a megfelelően kiválogatott filmes alkotók portréjával, és úgyszintén ide került néhány olyan cikk, ami a profilba nem annyira illik bele. Ilyen volt a Bíró Yvette, Hanák Péter, és Lackó Miklós közti beszélgetés, ahol a szerkesztő nyíltan kiállt a hatalom által ambivalensen megítélt Jancsó Miklós filmrendező mellett: „[e]rről, úgy vélem, érdemes nyíltan beszélni, mert közismert, milyen sokszor vádolták a Jancsó-filmeket és a magyar filmeknek ezt az egész vonulatát valamiféle sandasággal, rossz allegorizálással, egyszerűen azzal, hogy bennük a jelenre való utalás kimondatlanságokat, nézőkkel való cinkos összekacsintást takar. – Ezt legfőképpen, azt hiszem, azzal lehet cáfolni, hogy maguk a művek – konkrét részleteikkel, vállalt anakronizmusokkal – sohasem tagadták, mennyire nyílt bennük a jelennel való természetes kapcsolat, hogy egy percre sem óhajtották letagadni a mai ihletettséget. A kérdés inkább az: milyen módon érvényesítették ezt a jelenben gyökeres érzékenységet. [...] Hiszen a történelem tanulsága éppen bizonyos törvényszerűségek feltárása, megértése lehet.”²⁹ A rendszerváltás után is megerősítette a Jancsó melletti tudatos kiállást, felvillantva a háttérét: „[a] „jancsóizmus” belülről fakadó, nyílt utalata, bírálata és lehetőség

szerinti korlátozása ez időszak kultúrpolitikájának legőszintébb akciója volt. És ennek megfelelően védelme, támogatása, valódi értékeinek terjesztése a *Filmkultúra* legtudatosabb eltökéltsége lett.”³⁰

Fontos ablak volt még a tágabb értelemben vett külföldi, nem csak a nyugati filmvilágra érve, a külföldi folyóiratok lefordított cikkei. Nem pusztán a hatalom szemében ellentmondásos megítélésű Ingmar Bergman, vagy a korban jelentős olasz, francia, lengyel művészfilmek szerepelhettek itt, hanem többek között a kanadai, brazil, japán, kínai filmművészettel³¹ kapcsolatos összefoglalók, alkotókkal készült interjúk, portrék, a filmes világ egyéb eseményeiről készült ismertetőik is találhatóak itt.

A *Filmkultúra* hasábjain időről időre előfordultak különböző forgatókönyvek részletei is. Hasonlóan a külföldi filmekről közölt kritikákhoz, itt is olyanokat válogattak be, melyekről sejteni lehetett, hogy a hatalom nem fogja beengedni az országba, vagy politikai okokból nem készülhetnek el. Ilyen volt többek között Szergej Eizenstein *Rettegett Iván* c. film harmadik része, aminek az első részét még bemutathatták 1945-ben, de az 1948-ban elkészült második részét betiltották egészen 1958-ig, mivel a film a hatalom szerint túlságosan emlékeztetett Sztálin diktatúrájára. Így az utolsó rész elkészülte – Eizenstein 1948-ban, a második rész betiltása

²⁵ A kelet-európai James Deanként is emlegetett színész – a szokott módon – felugrott a mozgó vonatra, viszont megcsúszott és a jármű alá került. A kórházban vesztette életét, 40 évesen. Meghalt Zbigniew Cybulski, a népszerű lengyel filmszínész. *Népszabadság*, 1967. 01. 10. 7.

²⁶ Tánczos Gábor: Wajda és a húszévesek. *Filmkultúra*, 1967/3, 96–101.

²⁷ Kenedi János: Töprengések a filmátvétel gyakorlatáról és filmműveltségünkről. *Filmkultúra*, 1968/5, 81–86.

²⁸ A *Filmkultúra* olvasói válaszolnak. Beérkezett kérdőívaink adatai. *Filmkultúra*, 1971/3, 97–103.

²⁹ Miért kísért a kelet-európai filmben a „befejezetlen múlt”? Bíró Yvette, Hanák Péter és Lackó Miklós beszélgetése. *Filmkultúra*, 1973/4, 65.

³⁰ *Filmkultúra... i. m.* 1991, 13.

³¹ Példának néhány cikk: A kanadai film két nemzedéke. *Filmkultúra*, 1973/5, 75–78.; A brazil cinema novo. *Filmkultúra*, 1966/2, 82–84.; Jelentés a japán film válságáról. *Filmkultúra*, 1974/4, 110–111.; A kínai film kezdetei és mai erőfeszítései. *Filmkultúra*, 1972/2, 74–76.

után bekövetkezett halála miatt is – ellehetetlenült. A szocialista filmátvétele már említett lassúságának, körülményességének köszönhetően sikerült az 1967-ben megjelent Jean-Luc Godard: *A kínai lány* c. film szkriptjének egy részletét leközölni 1968-ban³², miközben a Filmátvételi Bizottság csak 1969. január 24-én tudta megtekinteni a filmet, aminek hazai forgalmazását egyhangúan elutasította, mert az alkotás „rosszhiszemű hangnemben foglalkozik égető politikai kérdésekkel”, Godard pedig a szereplőit „zavaros monológokkal, dialógusokkal, anarchisztikus elképzelésekkel” töltötte meg.³³

A fenti példákból is látszik, hogy a lap milyen szerepet töltött be, hogyan folytatta vizsgálódásait. Az 1972-es kritikai felmérésben Bíró Yvette beadott anyaga a különböző filmtípusok vizsgálatával, a nagyobb hangsúllyal kezelendő hazai és a minőségi külföldi filmekkel foglalkozott, a jövőbeli tervek közé tartozott a dokumentumfilmeknek szánt nagyobb publicitás, részben a *Magyarország felfedezése* kötet sorozat íróival elkészítendő cikkek és interjúk formájában, a *Premier plan* eddigi orientáló-ismeretterjesztő szerepének megtartása, és a forgatókönyvrészletek közlése. Az anyag lapok szélén lévő megjegyzések alapján többnyire értetlenséget szült („kr-nak nem csak ez a funkciója?”, „mi köze ennek a kr-hoz?”, „kr. cikkben??”, és „nem kr!”), és a lap tárgyilagosságot sem kedvelték. Pozitívumok

szintjén „az *Extázissal* foglalkozó kis tanulmány, a *Sirokkó* elemzése, a *Virágvasárnap* gondos, aprólékos vizsgálata, a *Holdudvar* eredeti nézőponti kritikája, az *Arc* érzékeny elemzése és az *Ítélet* sokoldalú megvitatása” szerepelt, amihez a „rendszeresíteni!” kommentárt fűzték.³⁴

Emiatt többször is beszélgetésre került sor Bíró Yvette-tel hogy egy „kormány-lap” jöjjön létre, melynek feladata lenne a magyar játékfilmgyártás és rövidfilmek összességével, a mozis műsorpolitikájával, és filmtechnikai ismeretek terjesztésével foglalkozzon. Már 1972. októberében a KB szintjén felmerül az eltávolítása, de akkor Kondor István, László Tibor, és Papp Sándor szerint „szakmai és nemzetközi respektusa, szerteágazó kapcsolatai stb.” miatt váltható le. Jellemző vonulat még, hogy a feljegyzés végén ennek illusztrálásaképp jegyzi meg Szabó B. István:³⁵

„/Pl. október 10-én a Film- és TV-művész Szövetség elnökségi ülésén, a művészeti díj-javaslatoknál Kovács-András [sic!] főtítokár Balázs Béla díjra javasolta, noha nem szerepelt a szakosztályi listán.

Ugyanitt az elnökség Kossuth-díjra javasolta – első helyen – Jancsó Miklóst.”

Novemberben négy név merült fel a pótlására: Füleki József (a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője), Köllő Miklós (1965–1972

között a *Hunnia* fődramaturgja, a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának tagja³⁶), dr. Papp Sándor (1963–68 között a Filmfőigazgatóság vezetője majd a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum igazgatója 1984-ig³⁷, ebbéli pozíciójából kifolyólag a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának a tagja), és Garai Erzsébet (a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának tagja).³⁸

Bíró Yvette végül egy olyan cikk miatt kényszerült távozni, amiben megjelent az igény Fábri Zoltán, Makk Károly, Kovács András, és Kósa Ferenc filmrendezőkről az önálló alkotó stúdiók iránti igény.³⁹ Az állásfoglalással és a beszélgetésekkel így világított rá az ellentmondásokra 1990-ben: „[d]e ez csak az utolsó csepp volt a pohárban, hiszen már 1972-ben megjelent a hivatalos pártállásfoglalás, amely súlyosan elmarasztalta a *Filmkultúrát*, részben azért, mert – úgy mond – »objektivistá«, elkötelezetlen; részben azért, mert a lap irányvonala »elfogult«, arisztokratikus. Mondjam, hogy a két vádpont elvileg is kizárta egymást? Ugyanis hogyan lehet valami egyszerre elfogult is meg »objektivistá« is?” A következő évben viszont a válogatáskötetében visszaemlékezve, a helyzetet árnyalva úgy fogalmazott, hogy „teljesen jogos volt” az elfogultság vádja, az alkotócsapat „távol a mindent befogadó tárgyilagosságtól”, mert „az állami kultúra úthengere mást sem csinált, mint szüntelenül lefelé nivellált, kenetteljes

³² Godard, Jean-Luc: *La Chinoise* (forgatókönyv). *Filmkultúra*, 1968/1, 97–126.

³³ Gál i. m. 2015, 95–96.

³⁴ *A Filmtudományi Intézet a kritika helyzetéről*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) M-KS 288 f. 36/1971/34. öe. 236–254.

³⁵ 1971–1974 között a Pártközpontban irodalommal, könyvkiadói és filmes ügyekkel foglalkozott, emellett az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott, 1975–1983 között filmfőigazgató. Gervai i. m. 2004, 237.

³⁶ Uo. 345.

³⁷ Uo. 221.

³⁸ *A Filmkultúra c. lap problémái, javaslat a szerkesztőség változtatására*. MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. ö. e., 1–7.

³⁹ Az írás végül közlésre került: Beszélgetés magyar filmrendezőkkal. Az 1972-es letiltott interjú levonata. Idézi: *Filmkultúra... i. m.* 1991, 72–84.

jóindulattal osztva dorgálást és vállveregetést minden hűséges alattvalójának”.⁴⁰

A felfüggesztést teljes körű tilalom követte, így végül 1975-ben elfogadta Christian Metz, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) filmművészet-elméleti professzorának meghívását,⁴¹ majd mivel a hatalom sem gördített akadályt elé, kint maradt. Az emigrációban később Jeruzsálemben és New Yorkban is tanított filmelméletet, 1991-ben jelent meg a *Filmkultúra* hasábjain megjelent írásaiból egy válogatáskötet,⁴² azóta is számtalan könyv szerzője és Mundruczó Kornél alkotótársa volt több színdarab esetében.

A FŐSZERKESZTŐVÁLTÁS UTÁN

Bíró Yvette-et 1973 február elsejével távolították el a lap éléről⁴³, de ez csak az 1973 novemberi-decemberi számban jelenik meg hivatalosan.⁴⁴ Ennek következtében úgy tűnt, hogy 1974-től lesz világosan látható, éles a szerkesztőváltás – ami igaz is –, az addigiakhoz képest finoman szokatlannak tekinthető anyagok megjelenése. Mindjárt az 1974/1. számban egy terjedelmes, Vszevolod Pudovkin szovjet filmrendezőről szóló életrajzi és retrospektív cikk⁴⁵ foglalja el, az *Elmélet* rovatban Jurij Mihajlovics Lotman szovjet irodalomtörténész magyar kiadás előtt álló könyvének egy – rövidített – fejezete, *A film szemiotikája*

és a filmesztétika problémái kapott helyet⁴⁶, *A film és közönsége* rovatban pedig megjelenik az újságírói értelemben vett *vox populi*, azaz az utca emberével készített rövid interjúk. Ezek az interjúk teljes egészében kimerítik a művészetkritikai állásfoglalás azon pontját, mely szerint a művészetkritikának mindenki számára elérhetővé kell válnia, és szélesebbre kell tárnia a kapuit a munkásosztály előtt is.⁴⁷ Említettem, hogy az 1971/3. számban hasonló előfordult, azonban itt már nem a beküldött levelekből válogatnak, hanem célzottan keresik az utca emberét: az azévi első számban a rovat elején három bekezdésben taglalják, hogy a statisztikán kívül a szociológiai megközelítéssel lehet a legtöbbet megtudni, azon belül is az interjúztatással, ezzel kutatva „a filmbefogadás általánosabb törvényszerűségeit”.

Ezekből kiderül, hogy a kor nagy (művész)filmjeinek a fogadtatása vegyes (legyen az Bergman, Fellini: *Róma*), Jancsó Miklós filmjei – ha szereti is valamelyik válaszadó – közül az újabbak már túl nehezen érthetőek nekik és azok szájhagyománya sem a legjobb. Feltűnő, hogy a filmkritikus és az átlagnak tekinthető néző preferenciája már ekkor is szétvált, ahogy erre egy megszólaltatott téeszelnök rámutatott: „Azt is hallottam, meg olvastam is, hogy Várkonyi Zoltánnak a filmjeit a szakemberek fanyalagva fogadták, viszont az úgynevezett

művészfilmeket pedig a kritikusok szeretik, de a közönség nem. No most, ez fölveti a kérdést falun is meg másutt is, gondolom, hogy akkor más kell a közönségnek és más a kritikusoknak, akik ebből élnek? Volt egy barátom, aki azt mondta, hogyha a filmet a kritika lehúzza, akkor elmegy rá, mert az biztos jó. Szóval ez furcsa. Én Várkonyi Zoltán filmjeit szerettem, nekem nagyon tetszettek, szép filmek voltak, nem kellett rajtuk utólag gondolkozni.”⁴⁸

Az 1974/2. számban az új főszerkesztő, Garai Erzsébet közlésében mutattak be a Tanácsköztársaság idejéből származó, filmpolitikával kapcsolatos cikkeket,⁴⁹ Rényi Péter pedig Nemeskürty előző számba írt számvetésével kapcsolatban jegyzi meg: „[a]lapjában arról van szó, hogy a magyar filmművészet (s nemcsak a filmművészet!) nagy dilemmákkal birkózik, sok új társadalmi jelenség értékelésében keresi a maga útját, az orientációt. Semmi különös, semmi rossz vagy elítélendő nincs abban, hogy ilyen helyzetben az alkotók is, a szervezők is elsősorban azt veszik számba, ami világos, ami látható, amit eddigi tapasztalataink alapján tisztázni tudnak. Ez még korántsem jelent lesüllyedést valami ideológiátlan szemléletbe, pragmatikus világnézetbe, sőt, szükséges stáció lehet az eszmei továbblépés útján. [...] A perdöntő az, hogy ne téveszünk szem elől a célt, vagyis egy olyan filmművészet támogatását

⁴⁰ *Filmkultúra... i. m.* 1991, 11.

⁴¹ *Bíró Yvette-nek, a Filmtudományi Intézet munkatársának három hónapos franciaországi tanulmányútjának engedélyeztetése.* MNL OL M-KS 288 f. 36/1975/21. ó. e., 194–198.

⁴² Zsugán István: Volt egyszer egy *Filmkultúra... Budapesti beszélgetés Bíró Yvette-tel.* *Filmvilág*, 1990/1, 5–7. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=4676 (Utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)

⁴³ *Bíró Yvette filmkultúrja.* Szerk. Kopper Judit, rendező-operatőr: Sólyom András. <https://www.youtube.com/watch?v=T6x8xwE2lXM> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 27.)

⁴⁴ *Filmkultúra*, 1973/6, 2.

⁴⁵ Vszevolod Pudovkin. *Filmkultúra*, 1974/1, 55–76.

⁴⁶ A valóság illúziója. *Filmkultúra*, 1974/1, 86–93.

⁴⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai... i. m.* 1978, 350.

⁴⁸ Nádasy László: Mit jelent önnek a film? Válaszol: egy téeszelnök és egy művelődési ház igazgatója. *Filmkultúra*, 1974/3, 90.

⁴⁹ Garai Erzsébet: 1919–1974. Dokumentumok a Tanácsköztársaság filmpolitikájáról. *Filmkultúra*, 1974/2, 44–49.

és fejlesztését, amely képes a kor mélyében végbemenő mozgásokat eszmeileg és művészileg hitelesen tükrözni; de miért mondana ennek ellent, hogy ennek a művészetnek az útján lehetnek időszakok, amikor – az új nekilendülés érdekében – szükséges, még hozzá nemcsak a szervezés, de a szellemi alkotás szférájában is amolyan valóság-rovancsolást végezni. [...] Ehhez persze megfelelő konstruktív szellemű, nyugodt légkört is biztosítani kell: mi sem ártana többet, mint az ideges feszültség, az asztalcsapkodás, a vitát lehetetlenné tevő, intoleráns hangnem. [...] A film, mint általában minden művészet, túltekintett a szigorúan gazdasági folyamatok körén. Nem is ezzel volt vita, hanem azzal, hogy egyes alkotók nem egészen értették meg a gazdasági reformot sem, és az általuk egyoldalúan interpretált reform kiterjesztését kérték számon. Pl. olyan lehetőségeket a különféle érdekek, nézetek, törekvések képviselőinek, a csoportok és egyének eltérő álláspontjai nyílt konfrontálódásának, amely mellett a szocialista átalakulást vezető és irányító, a leginkább elkötelezett erők sajátos szerepe már-már teljesen eltűnt, a demokrácia szocialista jellege elmosódott volna. [...] A magyar film komoly érdekének kell betudni, hogy jelentős része erre a szituációra úgy reagált, hogy nem fordított hátat a jelen nehéz témáinak, nem menekült további absztrakciókba, hanem nekifogott a helyzet pontosabb számbavételének, annak a bizonyos

leltározásnak, amelyet már említettem.”⁵⁰

A *Premier plan* rovatban ezúttal Balázs Bélát ismertették, *A film és közönsége* rovatban pedig egy klasszikus statisztikai alapú felmérés kapott helyet, ami a csepeli és győri munkások filmnézési szokásait taglalta a szabad szombatok apropóján.⁵¹

Az 1974/3., májusban megjelenő szám azért is figyelemre méltó, mert először és utoljára írt a lapba Pozsgay Imre,⁵² a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottsági tagja, a Központi Bizottság 1974. március 19–20-i közművelődési határozatról: a magyar film „elbizonytalanodott valóságismertében”, de a határozat pontjait betartva, „kellően szigorú és következetes önvizsgálattal” ismét közösségformáló erő lesz.⁵³

Az 1974/5. számtól visszatérnek a fontosabb értelmiségi nézővel folytatott mélyinterjú, először Pál Lénárd⁵⁴ fizikussal. Ebben az interjúban megjelenik a korban pornográfnek ítélt új áramlatok kritikája, mint ahogy Jancsó Miklósé is: „túlságosan absztrakt” és „vitatható szemlélettel” vizsgálja a hatalom kérdését, „úgy tűnik, hogy mindenfajta hatalommal szemben állást foglal”, példaként pedig az 1969-ben bemutatott és nagy vitát kiváltott *Fényes szelek* c. filmet hozta fel, és az interjú végén – Pozsgayhoz hasonlóan – ő is hiányolja a provokatív, elgondolkodtató, a korabeli problémákra reflektáló

magyar filmeket: „Mintha kissé elbátortalanodtunk volna mai életünk eredményeiről, gondjairól, bajairól szólni. Azt hiszem, ez általános tünet, nemcsak a filmművészetre jellemző.”⁵⁵

Azonban már ekkor is érezhető és látható volt, hogy a munkások és közértelmiségiek interjúztatásának kizárólagossága nem járható út, ezért már az 1974/2. számban ismét megjelent a statisztikai elemzés, (ezúttal a győri és a csepeli munkások moziba járási szokásait elemezve a kéthetente megjelenő szabad szombat miatt), egy másik interjú a budapesti mozik kihasználtságával kapcsolatban, egy klasszikus szociológiai írás a film a közművelődésre gyakorolt hatásáról, a filmplakátokról, és a filmesztétika tanításáról.⁵⁶

Az utolsó *vox populi* interjú az 1975/2. számban jelent meg, ahol egy filmklub tagjait kérdezték,⁵⁷ majd a következő számtól kezdve visszatértek a legtöbbször előforduló, fő profillá váló *Mit jelent önnek a film?* című, nevesebb értelmiségiekkel történő interjúk. Többek között Szabolcsi Miklós irodalomtörténész, Granasztói Pál építész, Csohány Kálmán grafikus, Cseres Tibor író, Örkény István író, Kelen Béla, az *Esti Hírlap* főszerkesztője, Ádám György orvosbiológus, Vas István költő, Szántó Piroska festőművész, Ancsel Éva filozófus, valamint Huszár Tibor szociológus fordult meg itt. Összességében látható, hogy Garai Erzsi alatt

⁵⁰ Rényi Péter: Szorosan a tények mellett. Nemeskürty István számvetéséhez. *Filmkultúra*, 1974/2, 50–53.

⁵¹ Fukász György: Filmnézés szabad szombatokon. Vizsgálatok a csepeli és a győri munkások körében. *Filmkultúra*, 1974/2, 74–78.

⁵² Ezen kívül 1972-ben meginterjúvolta a lap a korabeli magyar filmekkel kapcsolatban. „Az elkerülhetetlen ellentmondásokat nyíltan bemutató filmek hasznára váltak a valóságnak, a valóságot formáló politikának...” A *Filmkultúra* kérdéseire válaszol: Pozsgay Imre. *Filmkultúra*, 1972/6, 5–8.

⁵³ Pozsgay Imre: A film és a közművelődés. *Filmkultúra*, 1974/3, 80–82.

⁵⁴ Pál Lénárd (1925–2019): fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitikára (1980–1984), az MSZMP KB tagja (1975–1989) és titkára (1985–1988). Lásd: <https://neb.hu/hu/pal-lenard> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

⁵⁵ Nádasy László: Mit jelent önnek a film? Válaszol: Pál Lénárd fizikus. *Filmkultúra*, 1974/5, 71–78.

⁵⁶ Vitányi Iván: A film a közművelődés napi munkájában. *Filmkultúra*, 1974/6, 83–86.

⁵⁷ Berkovits György: A filmértés esélyei. Beszélgetések egyetemista filmklubtagokkal. *Filmkultúra*, 1974/2, 88–94.

szám/év	1965 ⁵⁸	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
1.	3	2	1	-	3	-	-	-	-
2.	2	4	7	-	2	-	-	2	-
3.	3	-	2	-	-	-	2	1	2
4.	?	1	-	-	-	-	-	-	-
5.	?	2	-	1	-	2	-	1	-
6.	?	-	-	-	-	1	1	3	3 ⁵⁹

A Bíró Yvette-időszak (1965–1973) A film és közönsége c. rovat cikkeinek megjelenése

szám/év	1974	1975	1976	1977	1978	1979
1.	1	1	1	-	1	1
2.	2	1	1 ⁶⁰	1	2	1
3.	4	4	2	2	-	2
4.	2	2	2	2	1	3 ⁶¹
5.	2	1	2	2	-	2
6.	3	2	2	-	-	3

A Garai Erzsébet-időszak (1974–1979) A film és közönsége c. rovat cikkeinek megjelenése

a rovat sokkal inkább mondható rendszeres megjelenésűnek (mindössze négy számban nem szerepelt), ugyanakkor a számokra leegyszerűsítve majdnem pont ugyanannyi cikk jelenik meg, mint a Bíró-időszakban, és idővel egyre jelentéktelenebbé is vált. 1979-ben a rovat a későbbiekben *Film és társadalom* címmel, megváltozott profillal, egyre kevesebb megjelenéssel operált.

Az 1974-es számokra jellemző visszazárás alatt azonban a korábbi számokra jellemző szabad szellemiség nem tűnt el nyomtalanul, ahogy Kardos Ferenc filmrendező fogalmazhatott a lapban: „Lehet, hogy most a jelent kellene »tisztába tenni«, és ehhez kellene több alkotói bátorság meg több tolerancia és kíváncsiság a nézők és a kultúrpolitikai vezetés részéről.”⁶²

Ugyanígy a *Külföldi folyóiratokból* rovat kapcsán, a Bíró Yvette-korszak után, 1974-től változás észlelhető, a korábbiakhoz hasonlóan jelenhettek meg a lehető legszélesebb körből válogatott írások. A már sokszor említett FÁB-működés következtében szintúgy a hivatalos reakció előtt tudnak filmről – akár elmarasztaló kritika képében – hírt adni. Többek között ilyen volt a világszerte (már ahol annak idején bemutatták) hisztériát, örületet, és más heves reakciókat kiváltó *Az ördögűző* c. film. A bemutató idején körüli reakciók és a cselekmény gondos ismertetése után a cikk szerint a film „nyíltan sokkol”, „[a]z elborzasztás, az undorítás teljes skáláján játszik a rendező, William Friedkin”, és: “[a] hallucinációkeltő szerektől felizgatott és kibillent képzeletű fiatalok »kiélezett« tudata

készségesen fogadja be az erkölcsi zűrzavar idején nyers szándékból ügyesen adagolt, mesterségesen kihegyezett borzalmakat.”⁶³ A tíz Oscar-jelölésből kettőt díjra váltó, ma már megkerülhetetlen horror-klasszikusként jellemzett filmről a FÁB sem volt jó véleményével. A bizottság a *Filmkultúra* megjelenésével (1974. május) szinte egy időben, 1974. április 4. és május 10. között tekintette meg. Az 47 megnézett film között volt *Az ördögűző*, amit elutasítottak.⁶⁴ 1975-ben pedig Gergely Róberttel, a Filmfőigazgatóság igazgatójával a *Pesti Műsor* számára készített interjúban nyilvánult meg a filmről: „Az ördögűzővel nem az a baj, hogy csak erős idegzetűek bírják. Az a meggyőződésem, hogy egy olyan filmnek, amely a XX. században a szó legszorosabb értelmében *halálosan komolyan veszi az ördögök létezését*, s ezt a hitet

⁵⁸ Az 1965-ös évfolyamból az első három számról van információ.

⁵⁹ E lapszám munkálataiban már nem vett részt Bíró Yvette.

⁶⁰ Itt *A film és közönsége* addigi munkáiba illő cikkel kiemelten indít a lap, de nem jelöli hozzá a rovatot. Nádasy László: *Mit jelent önnek a film?* „A film eredendően közügy... segítenie kell a társadalmi haladásban”. Beszélgetés Kelen Bélával, az Esti Hírlap főszerkesztőjével. *Filmkultúra*, 1976/2, 5–13.

⁶¹ Az 1974/4. lapszámtól fogva a főszerkesztői pozíciót nem Garai Erzsébet töltötte be, hanem Kóháti Zsolt.

⁶² Székely Gabriella: A mozgás dramaturgiája. Beszélgetés Kardos Ferencsel. *Filmkultúra*, 1974/6, 10.

⁶³ Az ördögűző háttere és fogadtatása. *Filmkultúra*, 1974/3, 109–110.

⁶⁴ Gál i. m. 2015, 586–587.

év/lapszám	1974	1975	1976	1977	1978	1979
1.	1	-	-	-	-	-
2.	-	-	1	1	-	1
3.	-	1	-	1	1	-
4.	-	1	-	-	-	1
5.	-	1	-	1	1	-
6.	1	-	-	-	-	2

Az *Elmélet* c. rovat megjelenései és cikkeinek számai Garai Erzsébet szerkesztősége alatt.

a misztikus hatáskeltés minden eszközeivel igyekszik a nézőbe is átplántálni – bármilyen »jól megcsinált«: *nincs helye a magyar moziban!*⁶⁵

A Magyar Filmtudományi Intézet és Archívum 1974. június 11-i dokumentumában értékelte a *Filmkultúra* addigi erőfeszítéseit.⁶⁶ A dokumentum szerint továbbra is jelen van a munkát megnehezítő „objektív és szubjektív tényezőkből származó erők”, mint „a szocialista filmkritika elvi rendszerének kialakulatlansága”, vagy a kevés, pontosabban „hulámokban szaporodó és fogyó” filmkritikus. A dokumentum szerint az igazodás már 1972-ben elkezdődött többek között a Pozsgayval készült interjú, Almási Miklós cikke az azévi kultúrpolitikai állásfoglalásról,⁶⁷ az 1973-as beszámoló a pécsi vitáról,⁶⁸ vagy a személy szerint említett Rényi Péter filmkritikai és vitacikkei. Ezek egy része még Bíró Yvette 1972 őszi elmarasztalása előtt születtek meg és kerülhettek a lap hasábjaira. Továbbá megerősíti azt a megfigyelést, hogy *A film és közönsége* rovatra jobban odafigyeltek („különös gonddal”), hogy a mélyinterjúk valóban

a szerkesztői váltásnak köszönhetőek, a „néző-tipológia felvázolását” célzandók. Ugyanígy bántak a *Premier plan* rovattal, annak a korábbi orientáló-ismeretterjesztő jellegét megtartva, Papp Sándor szerint „[a]z elmúlt kilenc év során – bár nem egyforma színvonalon – ez a rovat végezte a legátfogóbb és legkövetkezetesebb módon azt a tájékoztató munkát, melynek egyfelől közvetlen hasznát is látták a filmklubok vezetői és tagjai, másfelől pedig ennél szélesebb körben is kitapinthatóan új érdeklődőket nyert meg a filmművészet, az értő filmnézés számára”. Itt többek között külön kiemelte Tarkovszkijt, Pudovkint, és a tervezettek közül Balázs Bélát, Dovzszenkót, és Elia Kazant. Érdekesség, hogy Balázs Béla és Dovzszenko már szerepeltek a rovatban,⁶⁹ előbbi így még egyszer szerepelt.⁷⁰ Dovzszenko kétszer is feltűnt, mint a következőben szereplő alkotó, de hasonlóan Elia Kazan portréjához, végül ő sem került bemutatásra.⁷¹

Egy új projekt részeként a marxista filmelméleti írások is bekerültek a lapba: ennek első fecskeje volt a már említett Lotmantól származó könyvfejezet. Végül

ebből nőtte ki magát az *Elmélet* címen futó rovat, rendszertelen megjelenéssel.

A további tervek között szerepelt egy „*A filmműveltség alapjai*” című sorozat elindítása a fiatal kutatóknak, melyben klasszikus alkotások bemutatása és marxista elemzése a közművelődés erősítése céljából, szocialista testvér-lappal történő eszmecsere, és az elmúlt 30 év magyar filmgyártásával foglalkozó interjúk, visszaemlékezések szerepeltek volna. Az addig is létező személyi hiány és a nyomdaproblémák mellett tűnik fel egy új: „[a] szerkesztőség közvetlen problémái közül meg kell említenünk, hogy megoldásra vár az új főszerkesztő beállítása, marxista eszmeiségű, tehetséges, filmműveltséggel bíró személyiséggel”. Végül a lapnál 1968 óta dolgozó, a „baráti együttes” egyik tagját, Garai Erzsébetet erősítették meg a pozíciójában,⁷² és a szerkesztő titulusban maradt 1979-ig, amikor Kóháti Zsolt már főszerkesztőként váltotta.⁷³

Az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének a művészetkritikai állásfoglalás hatásáról 1973. október 29-i dátumozással

⁶⁵ Uo. 50.

⁶⁶ MNL OL M-KS 288 f. 36/1974/47. őe. 121–129.

⁶⁷ Almási Miklós: Hogyan találkozhat a morális igény a szociológiai szemlélettel? *Filmkultúra*, 1972/5, 5–10.

⁶⁸ Vitányi Iván: Milyen világképről vallanak filmjeink? *Filmkultúra*, 1973/4, 5–11.

⁶⁹ Balázs Béla. *Filmkultúra*, 1969/2, 74–88.; Dovzszenko. *Filmkultúra*, 1969/1, 45–57.

⁷⁰ Balázs Béla. *Filmkultúra*, 1974/2, 56–64.

⁷¹ *Filmkultúra*, 1974/5, 4.; *Filmkultúra*, 1975/1, 4.

⁷² *Filmkultúra*, 1976/2, 2.

⁷³ *Filmkultúra*, 1979/4, 2.

találhatunk egy terjedelmes dokumentumot.⁷⁴ Ebben írnak az állásfoglalással kapcsolatos lényegi egyetértésről és időszűrűségéről, a visszajelzésekről, és minden műfaj művészetkritikáit elemzik. Így írnak a filmkritikáról: „[a] filmkritika saját lehetőségei s a filmművészet társadalmi háttéréhez, szerepéhez képest, de a társművészetek kritikáihoz viszonyítva is gyengébb visszhangot adott az állásfoglalásban felvetett problémákra”. A nehézségek közt szerepelt a strukturalista elemzés vitája, a részletesebb vizsgálódás elmaradása, a műfaj belterjes mivolta a kevés kritikus miatt és az elmaradottsága ideológiai, ágazati, valamint esztétikai szinten, aminek következtében „[a] filmművészeti orgánumban folyó szelekció és közvetlen kritikai tevékenység szemléleti zavaraira vall, hogy az állásfoglalás megjelenése után is teret engedtek nyilvánvalóan káros, hamis elvi álláspontot propagáló nézeteknek”. A két példa közül az egyik Mészöly Miklós forgatókönyvének közlése volt a *Filmkultúra* hasábjain.⁷⁵

Összességében elmondható, hogy a korábbi szabadságából a *Filmkultúra* egyértelműen veszített 1973–1974-ben a dokumentumok és a lap vizsgálata alapján, ami arra elegendő volt, hogy a hatalom számára megfelelő módon állítsák irányba a lapot, de a fenti példák, és Garai Erzsébet szerkesztőként megtartása alapján is elmondható, hogy ennél komolyabb kontrollt végül nem alkalmaztak.

A nehézségek megmaradását jelezheti azonban, hogy a lap az MSZMP XI. kongresszusán is téma

maradt, ennek a művészetkritikára és a *Filmkultúrára* vonatkozatható, gyanús ismerős részleteit a lap 1975/2. számában közölték, a *Mérleg* rovat elején bevezetőnek szánva:

„Az MSZMP XI. kongresszusa: A Központi Bizottság beszámolójából: Az irodalom- és művészetkritika a marxista esztétika alapelveinek gyakorlati érvényesítésével határozottabban segítse a művészet szocialista értékrendjének kialakítását, színvonalas, érvelő és közérthető elemzéseivel orientálja meggyőzően a közönséget és az alkotói világot, támogassa a művészet és a közönség kapcsolatának, kölcsönhatásának erősödését.

Benke Valéria felszólalásából: Kritikusaink is akkor törhetnek ki felpanaszolt visszhangtalanságukból, ha vállalják, hogy közvetítők legyenek a művész és a közönség között, hiszen a művészre is csak az a kritikus tud igazán hatni, aki megtalálja az utat a közönséghez.”⁷⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban a *Filmkultúra* folyóiraton keresztül érzékeltetem a hatalom és az autonómia súrlódásait. Ehhez ismertettem a nemzetközi és a hazai kontextust: a hatvanas évek folyamán folytatódott a Hruscsov óta tartó óvatos nyitás és a kádári kiegyezés a különböző társadalmi csoportokkal. Mindez az évtized végére megrekedt, egyrészt a brezsnyevi külső nyomásnak, másrészt az MSZMP-elit törekvéseinek köszönhetően. A hetvenes évek folyamán több jele volt a visszarendeződésnek: ilyen volt

a filozófusper, a Haraszi-per, és a *Filmkultúra* szerkesztőjének, Bíró Yvette-nek 1973-as eltávolítása is. Utóbbi eseményt előzte meg az 1972-es művészetkritikai határozat, amelyben súlyosan elmarasztalták a lapot és a szerkesztőjét is. A *Filmkultúra* tudományos, szakmai igényességgel rendelkező lapként fontos – külföldön is figyelemmel kísért – szerepet töltött be, ráadásul változatos módokon kerülte meg a cenzúrát, tudott ablakot nyitni a hatalomnak nem tetsző filmkultúrára – és szinte egyenesen bírálni a hatalmat, akár az értékrend elmaradása, a nem megfelelőnek tartott filmbehozatal, vagy a „jancsóizmus” vádjá miatt. Az 1972-ben megjelenő számokon már érzékelhető az igazodás a külső nyomáshoz, de végül az 1973-ban megtörtént, de csak az utolsó számban feltüntetett szerkesztőváltással válik több rovatban feltűnően észrevehetővé rövid és hosszabb távon, amit a levéltári kutatás is megerősített: ilyenek például a határozat szerint elhanyagolt munkásrétegeket megszólaltató mélyinterjúk, vagy a Tanácsköztársaság filmpolitikával kapcsolatos dokumentumai. Az ismertetett problémák egy része a szerkesztőváltás után is megmaradt mind a filmkultúra, mind a filmkritikai vonalon. Nem találták megfelelőnek a lapok visszhangját, maradtak „káros” hangok, továbbá a kritikusi gárdát sem sikerült megfelelő módon felfrissíteni, így a művészetkritikai határozat végrehajtása felemás eredményt tudott felmutatni. A lapra nézve néhány fontos igazodással, és Bíró Yvette eltávolításával a sürgetőbb célok teljesültek, a kitűzött „marxista hegemonia” már kevésbé.

⁷⁴ Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése című állásfoglalása hatásáról. MNL OL M-KS 288 f. 36/1974/47. ó. e. 226–269.

⁷⁵ Mészöly Miklós: Film (regényrészlet). *Filmkultúra*, 1973/3, 95–116.

⁷⁶ *Filmkultúra*, 1975/2, 37.